

Piotr Goldyn

**Inspiracje symboliczne
herbów gminnych III Rzeczypospolitej.
Próba społeczno-politycznej analizy zjawiska**

Heraldyka – jak zauważa S. K. Kuczyński – przez wieki swego funkcjonowania wytworzyła swój własny język, oparty na symbolach, poprzez który przekazuje pewne treści¹. Umiejętne posługiwanie się tym językiem daje możliwość odpowiedniego odczytania treści herbu. O ile nie jest to sprawą skomplikowaną w przypadku herbów miejskich posiadających niekiedy XIII czy XIV wieczne korzenie, o tyle w przypadku współczesnej heraldyki wiejskiej sprawa wygląda nieco bardziej złożenie.

Po pierwsze, dlatego że heraldyka gminna jest stosunkowo młodą gałęzią heraldyki samorządowej. Jej początków należy upatrywać w roku 1990, kiedy to w życie weszła ustawa o samorządzie terytorialnym, dając gminom prawo posługiwania się własnym herbem². Na marginesie należy zauważyć, że pod koniec XIX wieku i na początku XX na Śląsku, w Małopolsce i częściowo w Wielkopolsce funkcjonowały herby poszczególnych sołectw³.

¹ S. K. Kuczyński, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej na tle funkcjonowania herbu jako znaku*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych*, cz. II, Katowice 1973, s. 29-43.

² Ustawa o samorządzie terytorialnym z 8 marca 1990, Dz. U. 1990 nr 16, poz. 95, art. 18, par. 13.

³ Zob. M. Gumowski, *Herby i pieczęcie wsi województwa krakowskiego*, *Małopolskie Studia Historyczne*, 1961, z. 1, s. 13-88; idem, *Herby i pieczęcie wsi wielkopolskich*, *Rocznik Historyczny*, 1937, t. XIII, s. 61-80.

Po drugie, wprowadzenie wspomnianego zapisu w Ustawie, spowodowało nagłe zainteresowanie samorządów gminnych kwestią herbów i innych symboli samorządowych. Do akcji tworzenia herbów włączyli się różnego rodzaju „fachowcy”, którzy nie znając prawideł sztuki heraldycznej opracowywali symbole gminy dalekie od określenia ich mianem herbu. Dopiero powołanie Komisji Heraldycznej przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji ograniczyło tworzenie „bohomazów” heraldycznych, gdyż gminy przed przystąpieniem do uchwalenia herbu zmuszone są zasięgnąć opinii tegoż organu⁴. Jednakże ta samowola heraldyczna sprawiła, że język heraldyczny „wzbogacił się” o wiele nowych, nieznanych i niestosowanych dotąd w tej dziedzinie symboli.

Po trzecie wreszcie, że analizując współczesne herby gminne musimy podzielić je przynajmniej na trzy grupy. Pierwsza grupa to herby zakorzenione już w historii. Dotyczy to przede wszystkim tych miejscowości, które niegdyś posiadały prawa miejskie i utraciły je na skutek różnych zawirowań politycznych, jak choćby miasta, którym odebrano prawa po powstaniu styczniowym na terenie Królestwa Polskiego. Jednakże i tu pojawiają się pewne trudności, bowiem w niektórych przypadkach brak źródeł sfragistycznych, co uniemożliwia często powrót do historycznego herbu⁵. Poza tym, funkcjonują gdzieś w różnego rodzaju przekazach herby opracowane na polecenie cara w latach 1845–1947, które bliższe „pamięci” zajmują miejsce tych najstarszych, bardziej niekiedy uzasadnionych. Drugą grupę stanowią te herby, które powstały w okresie pomiędzy wprowadzeniem Ustawy o samorządzie a powołaniem Komisji Heraldycznej. Herby, niekonsultowane z heraldykami i historykami, dalekie są od poprawności heraldycznej. I trzecia grupa, to herby powstałe po powołaniu organu opiniującego w postaci wspomnianej Komisji. Jednak również niektóre herby ustanowione w tym czasie posiadają mankamenty. Opinia Komisji jest wymagana przez organ nadzorujący, ale nie jest wiążąca. Tak więc w przypadku negatywnej opinii Rada Gminy może przyjąć opracowany przez siebie herb.

⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 VII 1999 r., w sprawie Komisji Heraldycznej, Dz. U. 1999, Nr 70, poz. 779; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 20 I 2000 r., w sprawie powołania Komisji Heraldycznej, Dz. U. 2000, Nr 6, poz. 83.

⁵ M. Adamczewski dla Wielkopolski wymienia kilkadziesiąt takich przypadków; zob. M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 498.

Spróbujmy przeanalizować niektóre z bardziej interesujących „zjawisk symbolicznych” i samych symboli występujących w polskiej heraldyce samorządowej. Uczynimy to abstrahując od poprawności heraldycznej tychże herbów. Materiał ikonograficzny konieczny do analizy zaczerpnięty został przede wszystkim z aktów prawnych wydawanych przez samorządy, ze stron internetowych poszczególnych gmin, a także z map wydawanych przez pilskie wydawnictwo „Bik – mapy”⁶.

Pierwsze miejsce pod względem częstotliwości występowania w heraldyce wiejskiej zajmują symbole florystyczne i animalistyczne. W pierwszej kategorii przeważają te związane z rolnictwem – a najpowszechniejszymi motywami są kłosa. W heraldyce symbolizują one bowiem nie tylko rolnictwo, ale także ze względu na jedno z głównych źródeł pożywienia i wpływu na życie człowieka, stały się symbolem obfitości i dobrobytu⁷.

Inne motywy florystyczne to drzewa lub ich części. Stanowią ona najczęściej odniesienie do nazwy miejscowości, tak jak w przypadku Dąbrowy (pow. mogileński) gdzie uwidocznione jest drzewo dębu czy Jabłonnej, gdzie jednym z motywów herbu jest drzewo jabłoni. Podobnie z częściami roślin. Liść dębu jest odniesieniem do nazwy gminy Dąbrowa Biskupia, leżącej w powiecie inowrocławskim⁸. Innymi popularnymi drzewami występującymi w herbach wiejskich są lipy, sosny.

Kwestią niezwykle interesującą w przypadku symboli animalistycznych w herbach wiejskich, jest znikoma ilość zwierząt tzw. gospodarskich. O wiele więcej jest zwierząt dzikich. Przykładem są herby Poronina i Żelechlinka⁹, w których wyobrażono niedźwiedzia¹⁰, przy czym w tym ostatnim niedźwiedź wspina się na ul, obok natomiast widnieje wizeru-

⁶ *Województwo Dolnośląskie*, Piła 2001; *Województwo Kujawsko-pomorskie*, Piła 2000; *Województwo Lubelskie*, Piła, 2001; *Województwo Lubuskie*, Piła 2000; *Województwo Mazowieckie*, Piła 2004; *Województwo Podkarpackie*, Piła 2004; *Województwo Pomorskie*, Piła 2000, *Województwo Świętokrzyskie*, Piła 2002; *Województwo Wielkopolskie*, Piła 1999; *Województwo Zachodniopomorskie*, Piła 1999.

⁷ P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997, s. 92–93.

⁸ Uchwała Nr IX/53/3/95 Gminy Dąbrowa Biskupia z dnia 24 IV 1995 r., w sprawie ustalenia herbu Gminy Dąbrowa Biskupia.

⁹ Uchwała Nr IX/51/99 Rady Gminy Żelechlinek z dnia 23 V 1999 r., w sprawie zmiany Uchwały Nr XXII/103/96 Rady Gminy Żelechlinek z dnia 15 III 1996 r., w sprawie uchwalenia Statutu Gminy Żelechlinek.

¹⁰ www.poronin.pl.

nek pszczoły. Z kolei w herbie Rzeczyca wyobrażony jest łabędź, a w herbie Kiernozi dzik¹¹.

Tworząc herby, autorzy czerpią również inspirację z warunków geograficznych i położenia naturalnego danego samorządu gminnego. Stąd możemy znaleźć wstęgi symbolizujące rzeki (Małkinia Górna), fragmenty lasów (Masłów), morza (Ustronie Morskie) czy gór (Kościelisko). Jest to naturalne źródło symboliczne stosowane od wieków również w heraldyce miejskiej.

Jeśli chodzi o motywy architektoniczne, to o ile licznie występują w herbach miejskich, o tyle mniej liczne są w heraldyce wiejskiej. Te natomiast, które pojawiają się w herbach polskich gmin nawiązują do obiektów sakralnych stanowiących szczególnie, niekiedy jedyny zabytkowy obiekt znajdujący się na terenie gminy, który ją wyróżnia spośród innych – kaplica w herbie Starego Miasta (pow. koniński). Inne nawiązują również do znaczących budynków, niekoniecznie już sakralnych, jak ruiny zamku w herbie Papowa Biskupiego, zamek, jako godło Czorsztyna, czy karczma w herbie gminy Linia. Pojawiają się również sporadycznie wiatraki (Drelów, Sośnie), latarnie morskie (Postomino, Choszczewo), a herb Rokicina przedstawia między innymi budynek poczty.

Herby wiejskie obfitują w różnego rodzaju symbole religijne. Dominują wizerunki Matki Bożej i świętych, ale także krzyże i inne. Jeśli chodzi o Matkę Bożą to najczęściej jej postać pojawia się w herbach dawnych miast. We współczesnej heraldyce wiejskiej obraz Najświętszej Maryi Panny jest przede wszystkim wyrazem kultu w miejscowym sanktuarium, np.: Piekoszów, Skulsk, Wąsewo, bądź kultu z miejscowego kościoła parafialnego. Natomiast niezwykle interesującym pod względem interpretacji społeczno-politycznej jest herb Zakrzewa, w powiecie złotowskim. W podzielonym w pion polu tarczy występuje znak „Rodła” i postać Matki Bożej Radoszej – patronki Polaków w Niemczech¹². Zakrzewo bowiem przed II wojną światową było silnym ośrodkiem Związku Polaków w Niemczech, dzięki któremu w miejscowości tej wystawiono kaplicę ku czci Matki Bożej¹³. Te dwa czynniki historyczno-polityczne wpłynęły na ukształtowanie opisanego herbu.

¹¹ www.republika.pl/a_kupski/woj_lodzkie.

¹² Uchwała Nr V/34/94 Rady Gminy Zakrzewo z dnia 9 XII 1994 r., w sprawie nadania herbu wsi Zakrzewo.

¹³ A. Poniatowska, *Organizacja Związku Polaków w Niemczech*, [w:] *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922–1982*, red. J. Marczewski, Warszawa 1987, s. 37–64.

Święci występujący w herbach gmin wiejskich to przede wszystkim patroni miejscowych kościołów parafialnych. Są wśród nich Apostołowie (Piotr, Paweł, Jakub), męczennicy (Florian, Wawrzyniec, Jan Nepomucen), święte kobiety (Katarzyna, Magdalena) i inni święci, jak chociażby św. Antoni z Padwy w herbie Radecznicy, w której znajduje się sanktuarium jemu dedykowane. Z bardziej „interesujących” świętych pojawiających się w polskich herbach wiejskich zdecydowanie na pierwsze miejsce wysuwa się św. Urban V, jedyny papież, nie licząc oczywiście św. Piotra; występuje on w herbie gminy Kobiór.

Natomiast pod względem społeczno-politycznym na uwagę zasługuje herb opolskiej gminy Pawłowiczki. Wyobrażony w herbie św. Brykcjusz w sposób szczególny patronuje mieszkańcom gminy. Ma to związek z utożsamieniem się mieszkańców gminy z tym świętym. Otóż święty ten był biskupem francuskiego Tours, jednakże za swe niegodne biskupa życie, został przez mieszkańców miasta wypędzony. Po siedemnastu latach pokuty w Rzymie wrócił do Tours i wiódł dalej bogobożne życie biskupa. Po śmierci spoczął obok św. Marcina, a niedługo potem zyskał opinię świętości¹⁴. Ten wygnańczy element życia św. Brykcjusza jest tożsamy z życiem mieszkańców gminy, którzy w większości są Zabuzanami – wypędzonymi po II wojnie światowej ze swej rodzinnej ziemi i przesiedleni na Opolszczyznę¹⁵.

Nieco odmiennie należy potraktować polskich świętych lub tych z Polską szczególnie związanych. W stosunku do nich należy bowiem pójść za słowami ojca J. R. Bara, który uważał, że święci są wtopieni w naród, z którego wyrastają, że współtworzą jego kulturę, a człowiek poznających ich życie wrasta w naród, tworzy jego dziejową misję¹⁶. Grono polskich świętych występuje w historycznych herbach wiejskich, jednakże współcześnie gminy również sięgają do ich wizerunków bądź atrybutów. Do najważniejszych przyczyn należy między innymi podkreślenie związków świętego z konkretną miejscowością. Przykładowo dwie korony symbolizujące św. Maksymiliana – męczennika ostatniej wojny – znalazły się w herbie Teresina, gminy, na terenie której ów święty wznosił Niepokalanów¹⁷.

¹⁴ K. Radoński, *Święci i błogosławieni Kościoła katolickiego. Encyklopedia hagiograficzna*, Poznań 1948, s. 73.

¹⁵ www.pawlowiczki.pl.

¹⁶ J. R. Bar, *Przedmowa*, [w:] *Święci polscy*, red. idem, Warszawa 1983, s. 9–10.

¹⁷ P. Gołdyn, *Święty Maksymilian Kolbe w heraldyce*, Rycerz Niepokalanej 2002, nr 7–8, s. 222–223.

Z kolei postać i atrybuty św. Wojciecha znalazły się między innymi w herbach gmin: Bobowo, Maków, Sadki, Stegna¹⁸. O ile w przypadku Makowa, chodzi o przeniesienie kultu świętego z miejscowego kościoła, o tyle w przypadku pozostałych gmin istnieją hipotezy mówiące o pobycie świętego w tych miejscowościach lub ich pobliżu. Przy czym w Sadkach dopatruje się miejsca postoju orszaku przewożącego zwłoki Wojciecha do Gniezna¹⁹.

Za pomocą mitry – symbolu władzy biskupiej – upamiętniono w herbie Kościelca bł. Bogumiła, biskupa i pustelnika. Po rezygnacji z godności biskupiej osiadł w Dobrowie (miejscowość na terenie gminy Kościelec) stanowiącej część jego dóbr rodzinnych i tu wiódł życie pustelnicze²⁰. Podobnie w herbie Karnic umieszczono wizerunek studni, przy której według legendy, miał udzielać chrztu Pomorzanom św. Otton z Bambergu²¹.

Grupę symboli religijnych wzbogacają symbole o proveniencji kościelnej. Do nich zaliczamy przede wszystkim wizerunki biskupów i zakonników, atrybuty ich władzy – mitry i pastorały, oraz budynki kościołów. Widzimy je w herbach tych gminy, które w historii stanowiły własność biskupią lub opacką, ale także w przypadku kiedy w nazwie występują przymiotniki „biskupi” lub „opacki”. Przykładem jest chociażby herb Dąbrowy Biskupiej (powiat inowrocławski), gdzie wyobrażona została mitra. Odzwierciedleniem tego zjawiska jest również herb Papowa Biskupiego z wizerunkiem pastorału i mitry nad murem zamkowym. Natomiast w herbie Łęki Opatowskiej występuje postać opata, dla oddania drugiego członu nazwy miejscowości.

Cysters przedstawiony w herbie opolskiej Jemielnicy stanowi historyczne ukazanie dawnej przynależności własnościowej tej miejscowości. Była ona lokowana przez z cystersów w 1282, jako wieś na prawie niemieckim i pozostawała w rękach miejscowego klasztoru cysterskiego aż do sekularyzacji w roku 1810. Zresztą przez cały czas cystersi

¹⁸ W herbie Bobowa widnieje cała postać świętego, w herbach Makowa, Sadki atrybuty w postaci pastorału, wiosła, a w przypadku Stegny św. Wojciecha symbolizuje łódź, środek jego lokomocji podczas wyprawy misyjnej.

¹⁹ P. Gołdyn, *Święty Wojciech w heraldyce samorządowej*, Studia Gnesnesia 2002, t. XVI, s. 243–251.

²⁰ W. Zaleski, *Święci na każdy dzień*, Warszawa 1996, s. 309.

²¹ Ustawa Nr XXXII/238/2001 Rady Gminy w Karnicach z dnia 20 XII 2001 r., w sprawie ustanowienia herbu i flagi Gminy Karnice.

z Jemielnicy utrzymywali stałe więzi z Polską, a samą wieś uważa się za jedną z najbardziej polskich na całym Górnym Śląsku²².

Dość liczną grupę herbów gminnych stanowią również te, w których godła opracowano na podstawie herbów szlacheckich przejętych w całości, w części lub uzupełnionych innymi elementami. W jednym z wydawnictw poświęconych powiatowi łączyckiemu autorzy sugerowali przyjęcie przez poszczególne gminy tegoż powiatu herbów ich dawnych właścicieli, a więc herbów szlacheckich²³. Nie przeszkadzało autorom zaproponowanie dla Grabowa herbu Nałęcz, czyli takiego samego, jakim posługuje się gmina Babiak w sąsiednim powiecie kolskim²⁴. W niektórych herbach godła rycerskie stanowią jedyny element herbu gminy, w innych są tylko częścią, a w herbie Moszczenicy Nałęcz oplata Jelita, czyli zastosowano dwa godła szlacheckie w jednym herbie²⁵.

W herbach gmin wiejskich leżących na terenach województw dolnośląskiego, lubuskiego, opolskiego czy zachodniopomorskiego w wyjątkowy sposób manifestowana jest polskość. Wyraża się to np. w użyciu barwy białej (srebrnej) i czerwonej w polu tarczy, jak np. w herbie Kurowa czy Wicka. Oprócz barw stosuje się symbole pośrednio lub bezpośrednio kojarzące się z Polską. I tak np.: w herbie wspomnianego już Kurowa uwidocznił się orzeł polski i karabin, który jest symbolem „odzyskania” tej miejscowości dla Polski w roku 1945²⁶. Innym przykładem może być słup graniczny w herbie Woli Uhruskiej. Równie popularne jest wykorzystywanie symboli podkreślających historyczną przynależność poszczególnych gmin do państwa polskiego. Np. w herbach gmin województwa pomorskiego czy zachodniopomorskiego często wyobrażony jest gryf pomorski, symbol książąt pomorskich²⁷.

Dla potrzeb tworzenia herbów wykorzystuje się niekiedy bardzo ważne wydarzenia dla mieszkańców danego regionu, np.: wydarzenia o charakterze militarnym. Oczywiście, takie działania mają również w pewnym

²² D. Tomczyk, S. Ziarko, *Herby oraz inne symbole samorządowe miast i gmin województwa opolskiego*, Opole 2000, s. 78–79.

²³ Zob. red. B. Solarzki, M. Sęczkowska, A. Prasnowska, *Przewodnik po Łęczycy i powiecie łączyckim*, Łęczycza 2000.

²⁴ Zob. J. S. Mujta, *Gmina Babiak. Przeszłości i teraźniejszości*, Konin 1995.

²⁵ www.moszczenica.pl.

²⁶ Uchwała Nr XIII/67/91 Rady Gminy w Starym Kurowie z dnia 30 grudnia 1991 r., w sprawie: Herbu Gminy Stare Kurowo; J. Cabaj, Z. Marcinkowski, *Herb miejscowości Stare Kurowo*, Drezdenko 1991, msp. u P.G.

²⁷ Zob. B. Możejko, B. Śliwiński, *Herby miast, gmin i podmiotów województwa pomorskiego*, t. I, Gdańsk 2000.

sensie wydźwięk ideologiczny. Czasami te wydarzenia stanowią jedyny znaczący element historii danej gminy lub jeden z najważniejszych. Przykładem może być herb gminy Zielonki, gdzie w zielonej tarczy herbu umieszczono między innymi dwie skrzyżowane ze sobą kosy. Mają one symbolizować kosynierów kościuszkowskich, którzy przez pewien czas stacjonowali na terenie dzisiejszej gminy²⁸.

Współczesna heraldyka wiejska sięga także do wątków etnograficznych. Szczególnie należy wziąć tu pod uwagę legendy, które stają się inspiracją dla twórców herbów samorządów gminnych. Widać to wyraźnie na przykładzie herbów Grodzca i Skulsk (obie gminy leżą w powiecie konińskim). W pierwszym przypadku korona umieszczona nad wieżą bramną nawiązuje do rozżarzonej korony naciśniętej na głowę polskiemu szlachcicowi przez oficera szwedzkiego²⁹. Z kolei w Skulsku mamy zobrazowaną znaczną część legendy, szczególnie zaś jej zakończenie, czyli psy skomlące przed figurą Matki Bożej, stojącą pod wysoką sosną³⁰.

Innymi elementami dającymi inspirację symboliczną herbów gminnych są elementy strojów ludowych – zwłaszcza ich barwy lub, co widoczne jest szczególnie w herbach gmin kaszubskich, elementy haftów regionalnych. Przykładem może być herb Dębnicy Kaszubskiej, w tarczy którego umieszczono popularny motyw zaczerpnięty z haftów kaszubskich – tulipana. Motyw ten z kolei zapożyczono od osadników holenderskich, przybyłych w te rejony w XIX wieku, co daje również odniesienie do historii gminy³¹. Z kolei motyw łowicki występuje w herbie gminy Zudny, położonej w powiecie łowickim.

Na koniec należy wspomnieć o jeszcze jednym elemencie występującym w heraldyce wiejskiej, popularnym też w herbach miast. Są to litery. Najczęściej stanowią one zaakcentowanie nazwy miejscowości poprzez wykorzystanie pierwszej litery jej nazwy. Przykładem może być herb Buczka czy Łopuszna. Innym razem są to skróty łacińskich napisów oznaczających świątych, jak S. S – Sanctus Stanislaus (Łądek) czy S. M. – Sancta Margarita (Góra św. Małgorzaty). Wyjątkowe połączenie liter

²⁸ www.zielonki.pl/herb.htm.

²⁹ Uchwała Nr XXIV/109/97 Rady Gminy Grodziec z dnia 30 VI 1997 r., w sprawie ustanowienia Herbu Gminy.

³⁰ P. Gołdyn, *Polska pieta – Skulsk*, Rycerz Niepokalanej 2003, nr 12, s. 400–401.

³¹ www.debnica.pl/default.htm.

przedstawione jest w herbie Bodzanowa. Tworzą one monogram imienia MARYJA³².

Reasumując nasze rozważania należy zauważyć jeszcze dwa istotne problemy. Po pierwsze pojawiają się herby, w których wykorzystuje się symbole nieheraldyczne. Przykładem może być choćby herb Jeżowa Sudeckiego, gdzie na tle sosny wyobrażony został szybowiec. Ma on odniesienie do zakładów szybowniczych funkcjonujących w tej miejscowości³³. Podobnie jak żaglówki w herbach Jezior Wielkich (pow. mogileński) czy Mielna (pow. koszaliński).

Po drugie, istnieje wiele herbów, w których ma miejsce przesyt treści, co sprawia, że staje się on nieczytelny, bardziej należałoby go nazwać „obrazkiem ludowym” niż herbem. Do takich należy na pewno herb Kramska, gminy w powiecie konińskim, który na tarczy podzielonej przez białą-niebieską falowaną wstęgę (pięć fal), symbolizującą rzekę przedstawia na czerwonym polu zachodzące słońce, a na polu zielonym trzy gałązki trzciny i trawy³⁴.

Wydaje się również, że w niektórych z powyższych przypadków pojawia się aspekt typowo marketingowy. Chodzi o przyciągnięcie potencjalnych turystów, pielgrzymów czy inwestorów ekonomicznych. Ten pęd do „uatrakcyjnienia” gminy i jej regionu pod względem ekonomicznym czy turystycznym prowadzi niekiedy do absurdalnych działań podejmowanych przez władze samorządowe. Weźmy dla przykładu Pacanów, który wszyscy Polacy znają dzięki stworzonej przez Kornela Makuszyńskiego postaci Koziołka Matołka, szukającego po całym świecie miasta, w którym kozy kują. To historyczne miasto – prawa miejskie w 1265 r. – – posługiwało się herbem znanym z XVI wiecznej pieczęci z wyobrażeniem św. Marcina, patrona miejscowej parafii³⁵. Takież godło przyjął Pacanów po roku 1995, już jako gmina. Jednakże przy tej okazji pojawił się wniosek, aby zastąpić historyczny herb nowym, z wizerunkiem Koziołka Matołka. Powstały dwie wersje: pierwsza z Koziołkiem w geście ukłonu, druga z podkową i rogami³⁶. Obie miały nawiązywać do hasła

³² M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, Warszawa 1938, s. 8–9.

³³ www.szdjezow.com.pl/historia.html.

³⁴ Uchwała Nr XXXVI/171/98 Rady Gminy Kramsk z dnia 9 VI 1998 r., w sprawie herbu gminy.

³⁵ H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 179–180.

³⁶ K. Głowacki, *Heraldyka Pacanowa*, Komunikat Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturalnego w Kielcach, 1994, nr 6–7, s. 19.

rozpropagowanego przez wcześniej wspomnianego pisarza – K. Makużyńskiego³⁷.

Przedstawione powyżej rozważania stanowią jedynie wstęp co dalszych badań w tym obszarze. Należałoby bowiem starać się rozważyć w szerszym kontekście herby gminne dzieląc je na poszczególne grupy tematyczne³⁸. Podział ten narzucony byłby niejako przez same symbole stanowiące godła gmin. Poza tym proces ustanawiania herbów dla samorządów gminnych nie został jeszcze zakończony i pełną analizę społeczno-polityczną będzie można przeprowadzić dopiero wtedy, kiedy wszystkie gminy ustanowią swoje symbole. Trudność w pewnym stopniu stanowi również pozyskiwanie aktów prawnych poszczególnych gmin, tj. uchwał odnoszących się do herbów i uzasadnienia wyboru danego godła, które stanowią ważne źródło analizy symbolicznej w tej dziedzinie heraldyki.

³⁷ Idem, *Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII–XX w.*, Kielce 2001, s. 130–132.

³⁸ Autor niniejszego tekstu podejmuje zagadnienia symboliki religijnej i kościelnej w herbach gmin poszczególnych województw, zob. np. P. Gołdyn, *Symbolika religijna i kościelna w herbach gmin wiejskich województwa lubuskiego*, Studia Paradyskie, 2002, t. XII, s. 137–145.